

Egy végzetes ökölcsapás

Töprengések Fejes Endre *Rozsdatemető* című regényéről

SCHWEITZER GÁBOR

Öt és fél évtizeddel ezelőtt, 1962 decemberében jelent meg Fejes Endre (1923–2015) nagy visszhangot kiváltó *Rozsdatemető* című regénye. A könyvet irodalmárok, nyelvészek, filozófusok, kritikusok, pártideológusok elemezték, értelmezték és értékelték. Erényei miatt dicsérték, vélt vagy valós fogyatékoságai miatt pedig elmarasztalták. A siker sem maradt el, amit a hazai kiadások és színházi adaptációk sora mellett legfőképp az jelezhet, hogy a regénynek legalább húsz külföldi kiadása jelent meg. A megjelenést követő években a *Rozsdatemető* már szerb, észt, lengyel, szlovák, cseh, finn, francia, japán, olasz és német nyelven is hozzáférhető volt.¹

A regény szerkezete meglehetősen egyszerű – fogalmazott Kovács Béla Lóránt a szerző nyolcvanadik születésnapja tiszteletére megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadásában:

In medias res kezdődik, majd egyes szám harmadik személyű mindentudó narráción keresztül retrospektív elbeszélésbe kezd. Az elbeszélés célja egy gyilkosság okainak feltárása. A regény menetét azonban csak részben szervezi a kauzalitás, metonimiái döntő többségükben csupán térbeli és időbeli érintkezésen alapulnak, így meglehetősen esetleges eseménysort hoznak létre. Az esetlegesség kizárja a szükségszerűséget. A regény miértje azoknak az okoknak a feltárása volt, amelyek okozata a bűntény. Valójában azonban döntő többségükben olyan eseményekről értesülünk, amelyekkel a befejezés csak bonyolult térbeli és időbeli kapcsolatban és nem közvetlen okozati érintkezésben áll.²

A *Rozsdatemető* tehát ezek szerint egy „gyilkosság” okainak feltárására irányul, miközben az író az elkövető, ifjabb Hábetler János családjának közel fél évszázados történetén keresztül a második világháború előtti és utáni fővárosi altisztai, munkás- és alkalmazotti rétegek beszűkült, perspektívátlan élet- és gondolkodásmódját, az iroda-

¹ PETŐVÁRI Ákos: „A Rozsdatemető című regény világsikere” in SZELE Bálint (szerk.): *„Minden embernek volt egyszer egy álma.” Tudományos ülés Fejes Endre születésének nyolcvanadik és a Rozsdatemető megjelenésének negyvenedik évfordulója alkalmából* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola 2005) 78–79, <https://goo.gl/W2N7JN>.

² Kovács Béla Lóránt: „A magyar próza kanonizáló elveinek módosulásai. Fejes Endre: *Rozsdatemető*” in SZELE (szerk.) (1. j.) 20–21.

lomkritika által cseppet sem hízelgő módon *hábetlerizmusnak* nevezett társadalmi és szociológiai jelenséget is bemutatja.

Az alábbiakban nem a hábetlerizmus, hanem a „gyilkosság” felől szeretnénk a regényhez közelíteni. Milyen bűncselekményt követett el valójában ifjabb Hábetler János a rozsdatemetőben? Miként minősítette volna a korabeli büntetőjog az elkövetett bűncselekményt? Hogyan értelmezte Jani tettét a regénnyel foglalkozó irodalom az elmúlt évtizedek során? Mennyiben determinálta a Hábetler család fél évszázados története a halált okozó végzetes ökölcsapást?³

De mi is történt a regénybeli rozsdatemetőben?

A ROZSDATEMETŐ kőfallyal zárt udvar a raktárépület mögött. Iparvágyány felezi, két oldalán rendetlen összevisszaságban, egymás hegyén-hátán kiselejtezett gépek, behemót kazánok, felismerhetetlen szörnyszülöttek nyomódnak mélyen a fekete salakba, mázsás, penészgombás karokkal mutatnak az égre, várják a tűzhalált. Az udvar végén rácsos, magasra épített vaskapu enged a sínpárt a macskaköves utcára.

1962 tavaszán ifjabb Hábetler János megölt egy segéd munkást a rozsdatemetőben

– olvasható a regény bevezető soraiban.⁴

Fejes Endre anélkül utalt a regény első mondataiban az „emberölés” tényére, hogy az elkövetés módját és körülményeit feltárta volna. „Megölni” vagy „meggyilkolni” – maradjunk egyelőre ezeknél a kifejezéseknél – többféleképp lehetett az áldozatot: gondatlanul, szándékosan, előre megfontolt szándékkal. A rozsdatemetőben történt bűncselekmény elkövetési módja és az elkövetési körülmények az olvasó számára azonban mindvégig nyitva maradnak. Míg nem a regény utolsó lapjain keretszerűen újból feltűnik a végzetes rozsdatemető, és az olvasó ekkor ismeri meg a bűncselekmény körülményeit és az elkövetés módját. A kiselejtezett fém alkatrészek és géproncsok raktáraként szolgáló rozsdatemetőben ütötte ököllel arcon az erős testfelépítésű, ingerlékeny természetű vasesztergályos, a harmincas éveit végén taposó ifjabb Hábetler János az őt verbálisan provokáló, erősen ittas sógorát, Zentay Györgyöt, miután Jani többször hiába kérlelte sógorát, hogy hallgasson már el végre:

Jani ököllel ütötte meg őt, az arcát. Hátrazuhan a géproncsok közé, a koponyáját törte el, azonnal meghalt. Az esztergályos percekig nem tudta elmozdítani sárgás szemét az iszonyatos látványról. Aztán két hatalmas tenyerét az arcához emelte, ordított, mint egy állat, még akkor is, amikor a munkások elvezették.⁵

Az elkövetett bűncselekménnyel kapcsolatban legfőképp az a kérdés merülhet fel, hogy vajon miként minősítette volna a cselekmény elkövetése idején – azaz 1962 tavaszán – hatályos büntetőjog ifjabb Hábetler János tettét.⁶ A narrátor szerepét betöltő

³ Itt kell megjegyeznünk, hogy a szépirodalmi alkotásokban előforduló bűncselekmények büntetőjogi és kriminalisztikai olvasatára vonatkozóan Magyarországon Kiss Anna folytat úttörő jellegű kutatásokat. Lásd például Kiss Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök* (Budapest: Publicitas Art-Média 2008).

⁴ FEJES Endre: *Rozsdatemető* (Budapest: Magvető 1981) 5, <https://goo.gl/eXAWmc>.

⁵ FEJES (4. j.) 227–228.

⁶ A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről rendelkező 1961. évi V. törvény 1962. július 1-jén lépett hatályba.

író emberölésnek tekintette Jani cselekményét. A szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy a Hábettler család félszázados történetének felgöngyölítése révén derítsen fényt a rozsdatemetőben – szemtanúk nélkül – bekövetkezett tragédia okára, hiszen kíváncsi volt az elkövető *titkára*. Ha bebizonyítják a szándékos emberölést – vélekedik a narrátor-író a regény elején –, akkor az „ifjabb Hábettler sokáig nem látja azzal a sárgás szemével a napvilágot”. Erre a felvetésre Jani egyik regénybeli munkatársa indulatosan csattan fel: „Jani nem gyilkos. [...] Csak néha ordít, megbántja az ember önértetét. Aztán meg szégyelli magát.” A rozsdatemetői beszélgetés egyik további résztvevője, a művezető viszont gúnyos mosollyal az arcán a következőket fűzi hozzá mindezekhez: „Tudom [...]. A pasas szétverte a saját fejét. Öngyilkos lett. Meséld el a rendőrségen, hogyan történt, nehogy rosszra gondoljanak.”⁷

Emberölés? Gyilkosság? A regény lapjain egymással felcserélhető fogalomparként szerepel e két kategória, miközben a büntetőjog magától értetődően tett éles különbséget tett a kétféle bűncselekmény között.⁸

A narrátor-író már a regény elején bevallja, hogy elfogult az elkövetővel szemben, hiszen megszerette a nyers és szókimondó vasesztergályost. Jani azonban néhány dolgot nem értett meg a világból, és „ezért volt tehetetlen”. S mielőtt a regény szerzője az évtizedeken átívelő családtörténet elmesélésébe kezdene – hiszen az első lapoknál tartó olvasóval szemben az író már mindent tudni vélt a Hábettler családról s ebből következően a bűncselekmény háttéréről –, a bíróság által meghozandó ítéletet is jó előre borítékolja: „Büntetését hivatott bírák szabják ki. Méltányosak lesznek.”⁹ Tehát a narrátor-író szerint a bíróság emberölés büntetésében fogja elmarasztalni Janit, aki azonban az eset körülményeire és a távoli múltba visszanyúló háttérére tekintettel méltányos büntetésre számíthat. A regényíró azt is sejteti, hogy Jani az emberölés privilegizált esetét, az erős felindulásból elkövetett emberölést követte el. Az erős felindulásra az elkövető fogcsikorgatása és eredendően kék szemszínének sárgás fényű csillogása utal a regény lapjain. „Lábát megfeszítette, felsőtestével viaskodott, sárgás szeme ide-oda ugrált, fogát csikorgatta” – fogalmaz a narrátor-író, miközben a megbilincselte kezű elkövetőt a rendőrök az autóba tuszkolják.¹⁰ Amikor valamiféle konfliktus alakul ki Jani körül a regény folyamán, felfokozott izgalmi és érzelmi állapotát jellemzően a sárgás fényben csillogó szemére történő utalással fejezi ki a szerző. Krízishelyzetekben, nagyfokú izgalmi állapotban tehát nem vérben, hanem sárgás fényben úszott Jani szeme.

Janit gyermekkorától kezdve kísérte indulatos természete a tragikus végkifejlet felé:

Ifjabb Hábettler János egészséges, izmos gyerek volt, fékezhetetlen természetével gyakran okozott bajt a szülőknek. A Váli úton már az első elemiben példátlan botrányt csinált, mert júniusban, vizsgák előtt a tanítónő valamiért pofonütötte. Elkezdte csikorgatni fogát, öklével gyomron csapta az asszonyt, olyan szerencsétlenül, hogy a tanítónő meggörnyedt a tábla előtt és hányt. Az altiszt sápadt volt a szégyentől, nem tudott vacsorázni, kijelentette: inkább felakasztja magát, de gyil-

⁷ FEJES (4. j.) 6.

⁸ Lásd HORVÁTH Tibor: *Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965).

⁹ FEJES (4. j.) 8.

¹⁰ FEJES (4. j.) 5.

kost nem nevel a családban. Pék Mária szidta a tanítónőt. – Ne üsse a gyereket, aki nem eteti! – kiabálta. És ököllel, fakanállal verte a fiát.¹¹

Miként az iménti szemelvényből ki derülhetett, Jani édesanyja, Pék Mária sem volt mentes a dühkitörésektől, nem fukarkodott az ökölcsapásokkal és ütlegelésekkel. Az édesanya Janit és leánytestvéreit még felnőttkorukban is pofozta-verte, miként férjével, a nála békésebb természetű idősebb Hábetler Jánossal is hosszú házasságuk alatt nemcsak verbálisan, hanem tettelesen is bántalmazták egymást. A Hábetler család tagjai mindezek ellenére ragaszkodtak egymáshoz – miként a regény egyik korabeli méltatója, Komlós János írta, „famiális belterjességben” vegetáltak –, csak éppen az érzelmeiket nem tudták kifejezni és féken tartani.¹² A családi együttlétek során ugyanakkor sohasem hiányozhatott a terített asztalról – legyen szó örömről vagy bánatról – a rántott hal és a túrós csusza, valamint a brügecsi bor.

Lobbanékony természete miatt Jani először akkor kerül szembe a hatóságokkal a regény lapjain, amikor a háború vége felé egy ismeretlen férfi belekötött az utcán az érzelmileg amúgy is túlfűtött állapotban lévő, erős felindultságában hangoskodó Janiba:

Ekkor ifjabb Hábetler ránézett sárgás szemével. Elindult a fától, a férfi meg elfehéredett. – Rendőr! – ordította. Ereje nem volt szaladni, védekezően előrenyújtotta két öklét. A fiú az arcába ütött. A kavicsokon rugdalni, taposni kezdte, a rendőr alig tudta elrángatni. Szótlanul ment a Víg utcai rendőrkapitányságra. Besötétedett, mikor kiengedték.¹³

Önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon tisztában volt-e Zentay György, a majdani áldozat, Jani testi erejével? A válasz igenlő. A rozsdatemetőbeli végzetes ökölcsapást hónapokkal megelőző egyik verbális összecsapásukat Jani azzal váltotta ki, hogy kocsmázó életmódját olvasta a családja életét ezzel ellehetetlenítő, melleleg egyetemi tanulmányok gondolatával is kacérkodó sógora fejére, mire Zentay a következőkkel riposztzott:

Te azt gondolod, hogy én félek tőled... De ez már régen nem így van... Ha most elkezdenél telitorokból ordítani, felemelnéd rám az öklödet, szemernyit sem érdekel, nem szaladnék el. Nevetnék egy nagyot. Megkérlek, ezt vedd tudomásul a jövőre vonatkozólag.

Jani rátette sárgás szemét.

– Hülye vagy – mondta. Fölemelte a tálalón fekvő bronz Buddhát, majd visszaállította a terítőre. – Ha én egyszer rád emelném az öklömet... De hát téged nem kell megütni, elintézed te magadat egyedül.¹⁴

Testi erejével Jani magától értetődően tisztában volt: „Ha én egyszer rád emelném az öklömet...” – morfondírozik. Hónapokkal később, a rozsdatemetőben Janit verbálisan provokáló, kaptatos Zentay György annyit még pontosan érzékelt, hogy óriási hibát követ el, de innen már nem volt visszaút:

¹¹ FEJES (4. j.) 58.

¹² KOMLÓS János: „Stilus és világnézet” *Népszabadság* 1963. március 24.

¹³ FEJES (4. j.) 73.

¹⁴ FEJES (4. j.) 211–212.

Tudta, esztelen hangulatában van, okosabb volna hallgatni, mert veszedelmes útra téved, megverik, mint nemrég néhány kalauz egy Kálvária téri italboltban, tudta, Janival nem szabad játszani, szemmel tartja őt, sárga szemét nem mozdítja el az arcáról. De már nem törődött vele.¹⁵

S ez a helyzetértékelés okozta Zentay végzetét. Jani túrte, hosszasan túrte Zentay kirohanásait, vádjait, szemrehányásait, sértéseit, de amikor Jani szerelmének, Reich Katónak és közös gyermeküknek a halálát hánytorgatta fel, amely amiatt következett be, mert 1944 nyarán – mellesleg Jani katonai szolgálata idején – a Pestről biztonságosabbnak tartott vidékre költöző Hábetler család Reich Katót és gyermekét *feledékenységből* nem vitte magával, a sárgás szemű Jani elvesztette a türelmét és ököllel vágott Zentay arcába. Az erős felindultséghez tehát aligha férhet kétség. Janinak ugyanakkor azt is tudnia, legalábbis sejténie kellett, hogy az ökölcsapással, ha közvetlenül Zentay életét nem is, de testi épségét veszélyeztetheti. Egy arcra mért nagy erejű ökölcsapást szerencsés esetben sérülés nélkül is meg lehet úszni, de attól is függően, hogy az arc melyik részét éri az ütés, könnyű testi sértést vagy súlyos testi sértést is okozhat. A következmények leginkább az ütés erejétől és az ütest elszenvedő fizikai adottságaitól függenek. De mire is irányulhatott Jani szándéka? Testi sértés okozására? Vajon számolt-e Jani azzal, hogy kaptatos sógora elveszti az egyensúlyát az arcára mért ökölcsapástól? S vajon végigfutott-e a türelmét végképp elvesztő Jani agyán az a gondolat, hogy mi történhet az egyensúlyát elvesztő Zentayval? Elszédül vagy akár el is esik? Számolhatott-e azzal, hogy az ökölcsapás következtében egyensúlyát elvesztő sógora olyan szerencsétlenül zuhan majd hátra, hogy az eséstől halálos koponyatörést szenved a géproncsok között? Vajon mennyiben korlátozta az erős felindultság Jani belátási képességét?

Az eset körülményei és az elkövetési mód nem utal arra, hogy Jani cselekménye szándékos emberölésre, különösen nem előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésre, azaz a korabeli minősítés szerinti gyilkosságra irányult volna. Az 1962 tavaszán még hatályos *1878. évi V. törvénycikk*, azaz a Csemegi-kódex különös részi rendelkezései szerint az előbbi cselekmény – a szándékos emberölés – alapesetben tíz évtől tizenöt évig terjedő fegyházbüntetés kiszabásával, addig az utóbbi – a gyilkosság büntette – halállal büntetendő.

A végzetes ökölcsapás ugyan a géproncsok közé zuhanó sértett azonnali halálát okozta, de a tettes az eset körülményei alapján nem követett el szándékos emberölést vagy gyilkosságot. Jani cselekménye nem Zentay György halálára, hanem a szóbeli inzultus legfeljebb testi sértést eredményező kiegyenlítésére irányult. Az azonban nem derül ki, hogy az ökölcsapással az elkövető könnyű vagy súlyos testi sértést kívánt-e okozni a sértettnek. Annak pedig nincs nyoma, hogy az elkövetői szándék a sértett halálára is kiterjedt volna. Ha a cselekmény szándékos emberölésre irányult volna, úgy az elkövetési magatartásnak is tükröznie kellett volna a szándékot. Amennyiben az elkövető példának okáért a rozsdatemetőben fellelhető géproncsok valamelyikével többször is lesújtott volna a sértett fejére vagy más életfontosságú szervére, úgy az emberölésre vagy annak kísérletére irányuló egyenes szándékot nagy valószínűséggel állapítaná meg az eljáró bíróság.

¹⁵ FEJES (4. j.) 222.

A bűncselekmény leírása alapján tehát ifjabb Hábetler Jánosnak alighanem erős felindulásban elkövetett halált okozó súlyos testi sértés büntette miatt kellett volna felennie a bíróság előtt. Erre a szándékosan elkövethető büntetetre pedig egy évtől öt évig terjedő börtönbüntetés kiszabását irányozta elő a jogalkotó.¹⁶ Amennyiben az erős felindulást a bíróság nem találta volna megalapozottnak, úgy tíz évig terjedő fegyházbüntetéssel sújthatták a halált okozó testi sértés elkövetőjét. Ha a bíróság azt állapítja meg, hogy az elkövető szándéka a sértett halálára is kiterjedt, úgy az elkövetőt nem halált okozó testi sértés miatt, hanem erős felindulásból elkövetett emberölés büntette miatt vonták volna felelősségre, amelynek a büntetési tétele tíz évig terjedő fegyházbüntetés. Ha pedig az erős felindulást az váltotta ki, hogy a megölt személy a tettest megsértette, és az emberölést a tettes e felindulás hatására rögtön meg is valósította, akkor az elkövetőt öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták.

A halált okozó súlyos testi sértést a büntetőjog olyan praeterintencionális – szándékon túli eredményű – bűncselekménynek tekinti, amelynek esetében az elkövető a szándékon túli eredményért tartozik felelősséggel.¹⁷ A halált okozó súlyos testi sértés esetében az elkövető szándéka testi sértés okozására irányul, ám a cselekménynek halál lett a következménye, amire azonban az elkövető szándéka nem terjedt ki. A halált okozó súlyos testi sértés kapcsán ugyanakkor a Curia annak idején elvi éлле mutatott rá arra, hogy a halálos eredménynek nem kell a sértésből közvetlenül bekövetkeznie: „ha a bántalmazás oka azon okozatnak, mely mint további ok végeredményben előidézte a halált, akkor az oka a halálnak is.”¹⁸ A halált okozó súlyos testi sértés tényállásszerű megállapítása mindazonáltal egyértelműbbnek tűnt volna a *Rozsdatemető* lapjain, amennyiben Zentay György halála nem azonnal, hanem valamivel később – de egyértelműen a hanyatt esés miatti koponyasérüléstől – következett volna be. A Csemegi-kódex ugyanakkor nem ismerte a halált okozó könnyű testi sértés tényállását. Amennyiben egy könnyű testi sértés a sértett halálához vezetett, az elkövetőt gondatlanságból elkövetett emberölés vétsége miatt vonták felelősségre.¹⁹

Mindezeket amiatt is szükséges kiemelni, mert a *Rozsdatemető*vel foglalkozó irodalom Jani cselekményét nem értékelte – minősítette – egyféleképpen. Az egykorú kritikák, szemlecek, tanulmányok és elemzések többsége emberöléssel, gyilkossággal, sógora agyonütésével vádolta Janit, amit néhány írás felidézésével szeretnék illusztrálni.

A *Rozsdatemetőről* szóló legelső méltatások egyikét Kis Tamás tette közzé 1962 decemberében a *Népszabadság* hasábjain.²⁰ A recenzens ifjabb Hábetler Jánost a család egyik legrokonszenvesebb tagjaként mutatta be, aki érzi ugyan a családi létforma

¹⁶ 306. § „Ha a súlyos testi sértés folytán a megsértett halála következett be: a büntetés tíz évig terjedhet fegyház, ha pedig a tettes szándéka a 303. és 304. §-ban meghatározott következményekre volt irányozva, és a megsértettnek halála következett be: büntetése öt évtől tíz évig terjedhet fegyház.”

^{307.} § „Ha a 306. § első esetében a halált okozó testi sértés a tettes erős felindulásában követett el, a büntetés egy évtől öt évig terjedhet börtön leendő.”

¹⁷ FAYER László: *A magyar büntetőjog kézikönyve II. Különös rész* (Budapest: Franklin 1905) 229-től.

¹⁸ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog tankönyve II. Különös rész* (Budapest: Athenaeum 1915) 417.

¹⁹ 290. § „A ki gondatlansága által embernek halálát okozta, az emberölés vétségét követi el és három évig terjedhet fegyházzal büntetendő.” Lásd továbbá FINKEV Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve* (Budapest: Grill 1914) 588–589.

²⁰ Kis Tamás: „Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető” *Népszabadság* 1962. december 22.

tarthatatlanságát, „de csak ütni tud”, amikor értelmesen kellene cselekedni: „felindulásában embert öl és börtönbe kerül.” Kis Tamás írása nyomán élénk polémia támadt a regény körül a *Népszabadság*ban (természetesen irodalmi és társadalomtudományi folyóiratokban is), amelynek középpontjában ugyan nem az elkövetett bűncselekmény minősítése helyezkedett el, jóllehet a vitában részt vevő szerzők a büntett minősítésére is kitértek. „Egy fiatal esztergályos szóváltás alkalmával agyonüti a sógorát, ezzel indul és végződik a könyv, amely arra próbál válaszolni, hogyan és miért lett gyilkos ifj. Hábetler János” – fogalmazott Komlós János, a *Népszabadság* kulturális rovatának vezetője 1963-ban megjelent írásában.²¹ A regény szerzője a recenzens véleménye szerint nem a bűnügyi riportázs módszerét alkalmazta, hiszen „a tett indítékait a családi környezetben, sőt a család két nemzedékének történetében igyekszik feltárni”.²² Tömpe Andrásnak, az MSZMP KB adminisztratív osztálya vezetőjének az értékelése szerint Jani agyonütötte „a deklasszált Zentayt”, mert az ráolvasta, hogy a proletariátus nem tud élni a hatalmával. De Jani idegei már régen rosszak, fűzi hozzá Tömpe, úgyhogy ez a vég akárhogy vesszük is, nem sokat mond.²³ Az idősebb író társ, Mesterházi Lajos értelmezése szerint a regény műfaját tekintve a bűnügyi-lélektani krónikához hasonlatos, amely a gyilkosságból indul ki és a gyilkossághoz is tér vissza, „a bűn elemeit, indítékait a tett törvényszerűségét tárja fel. Nagyon is elmélyült és nagyon is keresi az összefüggéseket.”²⁴

A korai értékelések szerint tehát Jani emberölésben, illetve gyilkosságban marasztható el.

Rónay György író és irodalomtörténész a *Vigiliában* 1963 tavaszán közzétett esszéjében viszont a legelsőik között érzékelte, hogy az elkövetett cselekmény nem írható le „klasszikus” emberölésként vagy – az előbbinél sokkal súlyosabb megítélésű – gyilkossággént:

...a Hábetlerlek életformája, gondolkodás-, vagy nem-gondolkodásmódja nem föltétlen szükségszerűséggel vezet a fejlődés egy adott pontján rozsdatemetői gyilkossághoz; ehhez a sok egybejárás körülmény mellett még egy ilyen kevészavú, vicsorgó, nehézkező, derék és vad ifjabb Hábetler János is kell, egy ilyen ütésre kész, nyers, indulatos természet. Vagy egy olyan szerencsétlen véletlen, hogy a kötekedő, züllött Zentay az ökölcsapástól úgy essék részegen a rozsdatemető géproncsai közé, hogy koponyája törjön. Ölni akart Jani? Nyilvánvaló, hogy nem akart ölni. Éppen csak ütni akart; mert a világra csupán ilyen elemi reakciói vannak: morgás, vicsorgás, ordítás, nekirugaszkodás a munkának, válságos percekben a nagylelkű segítség és a gyermeki sírás, s a fölhevültség egy bizonyos fokán az ökölcsapás.

Ettől az „akaratlan gyilkosságtól” – fogalmaz Rónay – maga a „gyilkos” iszonyodott a legjobban. De nem is az a lényeg, hogy Jani szándékosan vagy véletlenségből ölt-e – görgeti tovább a gondolatot a recenzio szerzője –, hiszen „a dolgok lényege az, amire az

²¹ KOMLÓS JÁNOS: „Stilus és világnézet” *Népszabadság* 1963. március 24.

²² KOMLÓS (21. j.).

²³ TÖMPE ISTVÁN: „Még egyszer Fejes Endre Rozsdatemetőjéről” *Népszabadság* 1963. február 19.

²⁴ MESTERHÁZI LAJOS: „Írás és olvasás. Fejes Endre Rozsdatemető című regényéről” *Népszabadság* 1963. március 1.

írónak a rozsdatemetői gyilkosság alkalmat adott: a család élete, két nemzedék sorsa, egy korszak ötven esztendeje majdnem, úgy, ahogyan ez a Hábetler-család a maga hábetleri fokán, tudatával és ösztöneivel átélte”.²⁵

Az elkövetett cselekmény megítélését illetően vélhetően Simon Zoltán fogalmazott a legkörültekintőbben a regény megjelenését követő időszakban az *Alföld* című folyóiratban közzétett méltatásában:

Mit is akart az író? Halálos kimenetelű dulakodás történik a Rozsdatemetőben. Egy mindenki által rendesnek tartott munkást: Hábetler Jánost gyilkosság vádjával letartóztatja a rendőrség. Mi lehet a tragikus esemény mögött, ez a kíváncsiság indítja el az író nyomozó útjára. „Meg akartam ismerni a titkát – mondja –, azt hiszem, némely dolgot nem értett meg a világból.” [...] Kézenfekvőnek látszik tehát az író szándéka: megrajzolni egy lélek fejlődését, megtalálni arra a kérdésre a választ: hogyan lesz egy rendes, szorgalmas munkásból gyilkos? Igen, de – és itt az első bökkenő – Hábetler János nem gyilkos; nem megöli, hanem csak megüti a sógorát, s arról nem tehet, hogy az esés közben halálra zúzza magát. Erre a szerencsétlenségre aligha lehet magyarázatot találni.²⁶

A bűncselekmény kapcsán Simon Zoltán alighanem a lényegre tapintott rá: miután Jani nem követett el gyilkosságot, olyan titka sem lehetett, amelynek az esetleges feltárása rámutathatna a végzetes következménnyel járó bűncselekmény hátterére és mozgatórugóira.

A rozsdatemetőben történt tragédia megítélése a későbbiekben sem igen változott. Az értékelések többnyire annak megállapítására szorítkoztak, hogy Jani gyilkosságot követett el, megölte, agyonütötte vagy – a cizelláltabb megközelítések szerint – véletlenül ölte meg a sógorát. A regény kiadásának ötvenedik évfordulója idején jelent meg Kalavszky Zsófia alapos műelemzése a bűncselekmény körültekintő minősítésével: a rozsdatemetőben Jani úgy ütötte meg a sógorát, „hogy az behalt az ütést követő esésbe”.²⁷ Ez a megfogalmazás nemcsak a gyilkosság, hanem még a büntetőjogi szempontból enyhébb megítélés alá eső szándékos emberölés alól is „felmenti” az elkövetőt.

★

A *Rozsdatemető*vel foglalkozó irodalom jelentős hányada összességében súlyosabban minősítette az ifjabb Hábetler János által elkövetett, végzetes következménnyel járó bűncselekményt, mint ahogyan azt a regény megjelenése idején hatályos büntetőjogi rendelkezések minősítették volna. Jani ugyanis büntetőjogi értelemben nem tekinthető gyilkosnak vagy szándékos emberölés elkövetőjének – erre a szempontokra a regény méltatói közül kevesen hívták fel a figyelmet –, hiszen a bűncselekmény szűkszavú leírása és a kontextus alapján nagy valószínűséggel erős felindulásban elkövetett halált okozó testi sértés elkövetőjeként marasztalták volna el. Ha pedig a szándékos emberölés, különösen az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés kizárható, úgy a Hábetler család történetének megismerése sem szolgáltat magyarázatot a bűncselekmény indítékaira, legfeljebb annak lehet jelentősége, hogy az édesanya (és részben az

²⁵ RÓNAY György: „Az olvasó naplója” *Vigilia* 1963/5, 302–305.

²⁶ SIMON Zoltán: „Vita egy regény körül. Fejes Endre: Rozsdatemető” *Alföld* 1963/5, 90–92.

²⁷ KALAVSZKY Zsófia: „Az ötvenéves Rozsdatemető” *Literatura* 2012/2, 173.

édesapa) lobbanékony természete megmutatkozott Jani indulatos természetében, miként a Jani és Zentay között régóta fennálló rossz viszony sem tűnik mellékes körülménynak. Ám a lobbanékony természet és a családtagok közötti feszült viszony sem elegendő önmagában egy emberölés vagy gyilkosság elkövetéséhez, különösen akkor, ha hiányzik az emberi élet kioltására irányuló szándék. Márpedig az élet kioltására irányuló szándéknak nincs nyoma a regényben. Jani ökölcsapása következtében ittas sógora elvesztette az egyensúlyát és a géproncsok közé zuhanva szörnyethalt. Vajon közrejátszott-e az egyensúly elvesztésében a sértett ittas állapota, vagy olyan erővel sújtott le Jani, hogy attól még egy színjózan személy is elvesztette volna az egyensúlyát? Erre a kérdésre sem adható egyértelmű válasz a regény alapján. Kétségtelen ugyanakkor, hogy dramaturgiai és lélektani szempontból a szó hétköznapi értelmében vett emberölés vagy gyilkosság a halált okozó testi sértéssel (esetleg gondatlanságból elkövetett emberöléssel) szemben katartikusabb hatást válthatott ki az olvasók, a színházlátogatók és az irodalomkritikusok körében, de talán érdemes lenne másféle megközelítés alapján is értelmezni az ifjabb Hábetler János által elkövetett végzetes következménnyel járó bűncselekményt és ennek nyomán Fejes Endre méltán klasszikussá vált regényét.